

 Б. Сағындықұлы, **Ж.Е. Аманжанова**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: berykbay.sagyndykuly@mail.ru, zhansulu.amanzhanova@gmail.com

ЗАТ ЕСІМНЕН ЖАСАЛҒАН СИНОНИМДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫСТЫҚ РЕҢКТЕРІ

Мақалада тіл байлығының бірден-бір көрсеткіші – синоним сөздердің сипаты, синоним сөздердің анықтамалары, синонимге тән белгілер мен синоним сөздердің жасалу жолдары қарастырылады. Синоним сөздерді қажетті орнына дұрыс қолдану арқылы ойды, көңіл-күйді дәл де ұғынықты, әсерлі де көркем етіп жеткізуде, заттар мен құбылыстарды суреттеуде аса маңызды рөл атқарады. Синонимдер мағыналық категория болып табылатындықтан олардың өзара семантикалық айырмашылықтары мен ұқсастықтарын нақты анықтау тілдегі сөз қолданысының дұрыс, бір ізге түсуіне көмектеседі.

Тіл біліміндегі синонимдерге арналған еңбектерге, ғалымдар көзқарастарына, олардың берген ғылыми анықтамаларына шолу жасалады. Қазақ тіліндегі әрбір сөз табы лексикалық, семантикалық, грамматикалық және сөйлемдегі атқаратын қызметіне қарай бір-бірінен ерекшеленетіндігі белгілі. Зат есімнен жасалған синонимдердің өзара семантикалық реңктеріне, яғни айырмашылықтары мен ұқсастықтарына ғылыми-практикалық тұрғыдан талдау жүргізіледі. Тілдегі синонимдер лексиканың құранды бір бөлімі. Сондықтан лексикада болған өзгерістер синонимдердің дамуына да тікелей әсерін тигізіп отырады. Тілдегі сөздердің мағыналық жақтан дамуы, өзгеруі, синонимдердің мағыналарының түрленіп, жаңаруына әсерін тигізеді.

Зат есім синонимдердің семантикалық және қолданыстық ерекшеліктері қазақ тілінің синонимдер сөздігі мен қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерін қолдану негізінде компоненттік әдіс арқылы жан-жақты талданады.

Түйін сөздер: зат есім, синоним, синонимдік қатарлар, мағыналық реңк, қолданыстық реңк.

B. Sagyndykuly, Zh.E. Amanzhanova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Алматы,
e-mail: berykbay.sagyndykuly@mail.ru, zhansulu.amanzhanova@gmail.com

Semantic and functional shades of synonyms derived from the noun

The article considers the main indicators of language wealth – the synonymous words, definitions of synonymous words, features of synonyms and ways to create synonymous words. Synonym plays an important role in transmitting thoughts, moods, impressive and artistic expressions, describing objects and phenomena with the correct use of words in the right place. Synonyms are a semantic category, a specific definition of their semantic differences and similarities in the language helps to correctly use words in the language.

A review of works devoted to synonyms, views of scientists, and their scientific definitions was conducted. It is known that each part of speech in the Kazakh language differs from each other depending on the lexical, semantic, grammatical and function in the sentence. It was mainly a scientific and practical analysis of semantic shades, differences and similarities of synonyms derived from the noun. Synonyms in a language are an integral part of vocabulary. Therefore, changes in the vocabulary have a direct impact on the development of synonyms. The semantic development and change of words in a language affects the change and updating of the meanings of synonyms.

The semantic and functional features of synonyms derived from a noun are analyzed in detail by the component method based on the use of the dictionary of synonyms of the Kazakh language and explanatory dictionaries of the Kazakh language.

Key words: noun, synonym, synonymous series, semantic shade, functional shade.

Б. Сағындыкулы, Ж.Е. Аманжанова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: berykbay.sagyndykuly@mail.ru, zhansulu.amanzhanova@gmail.com

Семантические и функциональные оттенки синонимов, образованных от существительного

В статье рассматриваются основные показатели богатства языка – это синонимы, определения синонимов, признаки и способы создания синонимичных слов. Синоним играет важную роль в передаче мыслей, настроений, впечатляющих и художественных выражений, описании предметов и явлений с правильным использованием слов в нужном месте. Так как синонимы являются семантической категорией, то конкретное определение их семантических различий и сходств в языке помогает правильному употреблению слов в языке.

Был проведен обзор трудов, посвященных синонимам, взглядов ученых, их научных определений. Известно, что каждая часть речи в казахском языке отличается друг от друга в зависимости от лексического, семантического, грамматического и функции в предложении. Проводится научно-практический анализ семантических оттенков синонимов, образованных от существительного. Синонимы в языке являются неотъемлемой частью словарного запаса. Следовательно, изменения в лексике оказывают непосредственное влияние на развитие синонимов. Семантическое развитие и изменение слов в языке влияет на изменение и обновление значений синонимов.

Семантические и функциональные особенности синонимов, образованных от существительных, детально проанализированы компонентным методом на основе использования словаря синонимов казахского языка и толковых словарей казахского языка.

Ключевые слова: имя существительное, синоним, синонимические ряды, семантический оттенок, функциональный оттенок.

Кіріспе

Қазақ тіліндегі синонимдер тілдің шұрайын енгізіп, тілдік қолданыста ерекше рөл атқарады, сондықтан синонимдік қатарлардың өзара семантикалық және қолданыстық реңктерін ажырата білу маңызды саналады. Синонимдік қатарлар зат есім, сын есім, етістік сынды сөз таптарынан жасалады. Әр сөз табына тән сөздердің өзіндік ерекшеліктері мен мағыналық сипаты болатыны белгілі. Бір сөз табына қатысты сөздердің сипаты барлық сөз табына тән заңдылықтар мен ерекшеліктерді түгел қамтып көрсетіп бере алмайды. Себебі қазақ тіліндегі әрбір сөз табы лексикалық, семантикалық, грамматикалық және сөйлемдегі атқаратын қызметіне қарай бір-бірінен ерекшеленіп, бөлініп тұратындығы белгілі. Соның бірі зат есімнен жасалған синонимдер бойында бар қасиет басқа сөз табынан табылуы да, табылмауы да ықтимал. Синонимдердің ішінде ерекше тоқталатынымыз – зат есімнен жасалған синонимдердің өзара семантикалық айырмашылықтары.

Тіл білімінде синонимдерді зерттеу тарихы әріден басталғанымен, синонимдердің семантикалық және қолданыстық реңктері әсіресе зат есім синонимдерді біріктіретін ортақ семалары мен оларды ажыратушы семаларының әлі де болса толықтыруды, нақтылықты қажет ететін тұстары бар.

Бір тілде қанша сөз табы болса, солардың әрқайсысының синонимдік молшылығы бірдей болып шыға бермеуі ықтимал. Сөз таптарының біреуі синонимге бай, екіншісі кедей, енді біреулері өте тапшы болуы ғажап емес.

Белгілі лингвист-ғалым И.В. Арнольд: «Синонимия свойственна всем языкам и служит показателем развитости языка, поскольку «богатый разносторонне развитый словарный состав имеет сильно развитую систему функциональных стилей, а богатство стилей предполагает возможность отбора, а эта последняя известную взаимозаменяемость слов, т.е. синонимику» (Arnol'd, 1959: 271).

Л.А. Булаховский жалпы тілдердегі синонимдердің сөз табына қатысы жайында былай деген болатын: «Языки неодинаково богаты синонимами в отношении разных частей речи. Всего обильнее они синонимами-прилагательными и потом существительными, глаголами» (Bulakovskii, 1954: 43).

Бұл пікірді Будагов та қуаттаған: «... в любом языке синонимов больше всего в такой части речи, как имя прилагательное. ...Синонимика имен существительных уже менее богата» (Budagov, 1958: 40).

Қазақ тіл білімінде синоним сөздерді зерттеушілер бар, бірақ синонимдердің жан-жақты зерттелуі туралы арнайы зерттеулер көп емес. Осы саладағы ірі еңбектердің қатарынан

Ә. Болғанбаевтың және синонимдер сөздігінің авторы С. Бизақовтың еңбектерінен көреміз. Ф. Оразбаеваның сын есімдер синонимиясы, М. Серғалиевтің синтаксистік синонимиясы, І. Кеңесбаевтың қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі,

Г. Смағұлованың фразеологиялық синонимдері, А. Османованың етістіктер синонимиясы туралы еңбектері, қазіргі қазақ тіліндегі зат есімнің стилистикасын зерттеген ғалым

Ф.М. Мұсабекованың еңбектерін атап өтуіміз керек. Ал еңбектерде ішінара синонимдердің жасалуы, дыбыстық сәйкестік арқылы кейбір синонимдердің туыстас екендігі туралы ғылыми ой-пікірлер Б. Сағындықұлы, А. Салқынбай еңбектерінен көрініс табады.

Ғалымдардың еңбектеріне көз жүгіртсек, ең алдымен синонимге анықтама беруден бастаған. Мәселен, орыс тіл білімінде А.Н. Гвоздева синонимдер мағыналары жағынан жақын, бірақ кей қосымша реңктерімен ажыратылатын сөздер десе, Л.А. Булаховский мағыналық жағынан тең сөздер, ал Р.А. Будагов пен қазақ тіл білімінде К. Аханов,

Ә. Болғанбаев синоним сөздер мағынасы жағынан сәйкес келетін және бір ұғымды білдіреді дейді. Е.М. Галкина-Федорук, К.В. Горшкова, Н.М. Шанский синонимдер стилистикалық және мағыналық реңктері арқылы ерекшеленетін сөздер деген тұжырымға келеді.

Жалпы жоғарыда синонимдерге анықтама бергенде ғалымдар әр түрлі белгілерге сүйенеді. Сол жалпы тіл білімінде танылып жүрген үш басты белгі:

1) сөздің сырт формасында аз да болса өзгешелігі болуы шарт;

2) сөздер бір ғана ұғымды білдіруі шарт;

3) синоним болып жұмсалатын сөздер бір сөз табына қатысты болуы шарт. Ә. Болғанбаев Н.Т. Сауранбаев, Ф. Мұсабаев, К. Аханов, І. Кеңесбаев сияқты ғалымдардың айтқан ғылыми пікірлерін тұжырымдай келе, осы жоғарыдағы санамаланған үш белгіге қосымша мынадай белгілердің болуын жөн санайды:

– бір сөз табынан болған синонимдердің бірыңғай грамматикалық тұлғада келуі;

– бір синонимдік қатарға енген сөздер сөйлем ішінде алмасып келгенмен, бір қызметті атқарып, бір сөйлем мүшесі ретінде танылуы керек (Bolganbaev, 1957: 15).

Ә. Болғанбаевтың 1957 жылы жарық көрген «Қазақ тіліндегі зат есімдік синонимдер» атты зерттеу еңбегінен бастап, «Қазақ тіліндегі синонимдер», «Қазақ тілінің синонимдер

сөздігі» атты еңбектері жарық көрген. Ә. Болғанбаев синонимге алғаш толық анықтама берген, жүйелі зерттеген ғалымдардың бірі болды. Ол синонимдік қатарға енген сөздердің мағыналарын, олардың қолданылу дәрежесіне байланысты былай бөледі:

– Синонимдік қатарға енген сөздер мағына жағынан бір-бірінен сәл жоғары және төмен дәрежеде болуы мүмкін. Синонимдер градация жолымен (бірден бірге басқыштап) өзгеріп отырады: атқыш // мерген, апат // қырғын, белсену // құлшыну.

– Синонимдердің біреуінің мағынасы екіншісінен кеңірек болады: ұрыс // соғыс, мұғалім // ұстаз.

– Синонимдер бір-бірінің мағыналарының аз-көбіне қарай ажыратылуы мүмкін: ат – көп мағыналы, ныспы – бір мағыналы.

– Бір синонимдік қатарда жатқан мағыналас сөздердің біреуі деректі, екіншісі дерексіз болып келеді: маңдай // пешене, жүрек // көңіл, т. б.

– Синонимдік қатар құрайтын жұптардың біреуі тура мағынада қолданылса, екіншісі ауыспалы мағынада қолданылады: көмей // көмекей. Көмей сөзі ауыспалы мағынада жұмсалады, ал көмекей сөзі тек адамға қатысты тура мағынада жұмсалады.

– Жаңа атау жасауға қабілетті, қабілетсіздігіне қарай өзгешеленеді: сапар // жол, сүрлеу // жол. Сапар, сүрлеу сөздерінің көп жаңа атау туғызу мүмкіндіктері шектеулі болса, жол сөзінің сөз тудыру мүмкіндігі мол (Bolganbaev, 1970: 10).

Демек, бұл аталған белгілер синонимдердің мағыналық ерекшеліктерінің әр тарапты екендігін және олардың ұғымдық сипатының да әртүрлі екендігін танытады. Тіліміздегі синоним сөздердің жасалу жолдарының біразын, мағыналық айырмашылықтарының дәрежесін, қолданылу аясын анықтап алуға осы жоғарыда аталған белгілер көмектеседі. Синонимдердің ең басты, негізгі қасиеті неде деген сұраққа жауапты синонимдес сөздердің мағынасынан іздеген жөн. Синонимдік құбылыстағы басты ерекшелік – сөздер арасындағы мағыналық сәйкестіктердің бір ұғым төңірегінде ұштасуы (Musabekova, 1976: 15).

Синонимдерді белгілі бір ұяға топтастыруға жоғарыда аталған белгілер назарға алынады. Яғни белгілі бір ұғымды білдіретін мағыналас, мәндес сөздердің тобын *синонимдік қатар* деп атайды (Sagundyquly, 2008: 61). Ю.Д. Апресян синонимдік қатар белгілі бір жүйеге бағынған сөздердің ертеден қалыптасқан тобы десе,

В.А. Сиротина синонимдік қатар синонимдік қарым-қатынаста алынған сөздердің тобы деп тұжырымдайды (Musabekova, 1982: 15). Ә. Болғанбаев өз еңбегінде: «Синоним болып жұмсалатын мәндес сөздердің тобын *синонимдік қатар* немесе *синонимдік ұя* деп атайды.

А.Ю. Мусорин: «В зависимости от того, в чем состоит различие между синонимами, их делят на несколько групп. 1. Семантические синонимы; 2. Стилистические синонимы; 3. Контекстуальные синонимы» деп синонимдердің мағыналық, стильдік әрі контекстік жағынан айырмашылықтарына қарай топтастырады (Musorin, 2004: 66). Ауызекі тілде де және жазба тілде де синоним сөздердің қолданысы теңдей. Сөздің мәнін, сәнін келтіріп, анық әрі түсінікті болуына синонимдердің тигізер әсері көп. Демек бір сөзді бір сөйлем ішінде қайталауға жол бермейді. Өйткені қайталаған, шұбатылған сөз айтылған сөздің әуезділігіне кесірін тигізетіні анық. Осы төңірегінде Ф. Мұсабекова «Қазіргі қазақ тіліндегі зат есімнің стилистикасы» атты зерттеу еңбегінде: «Синоним сөздер көркем әдебиетте және ауызекі тілде қалыптасады, бір-біріне синоним боп келген әрбір сөздің өзіне тән мағыналық ерекшелігі болады. Ол мағына контексте айқындалады. Көркем әдебиеттегі синоним сөздер бір сөзді қайталап қолданыла бермеу үшін әр ойды толықтырып, нақты айтып жеткізу үшін, шығармадағы кейіпкерлерді жете таныстырып, оның мазмұнын әсерлі етіп беру үшін жұмсалады» (Musabekova, 1979: 26). Синонимдер бір-бірінен мағыналық реңкі жағынан,

стильдік мәні және басқадай сөздермен өзара қарым-қатынасқа түсіп қолданылуы жағынан үш түрлі белгілері арқылы ажыратылады.

Эксперимент

Дүниедегі заттарды көзбен көріп, қолмен ұстап тануға болатын я болмайтындығына қарай деректі-дерексіз деп бөледі. Қазақ тілінде нақтылық мағына тудыратын синонимдердің саны мейлінше кем. Мәселен Ә. Болғанбаев деректі зат есім синонимдерді: «Үй тұрмысындағы және ауыл шаруашылық әр түрлі заттардың атауы, адам мен жан-жануарлардың әртүрлі дене мүшелері, табиғаттағы нақтылы заттар мен ұғымдар деп бөледі» (Bolganbaev, 1970: 290). Енді осы зат есім синонимдердің өзара семантикалық айырмашылықтарын практикалық тұрғыда айқындасақ.

Тәбет, зауық – адамның асқа деген қалауы, ниеті, көңілі (Bizaqov, 2007: 517).

Тәбет зат. Адамның асқа деген зауқы, көңіл қалауы. Жөнейттің асқа да тәбеті шамалы (Ә. Кекілбаев) (Qazaq adebi tilinin sozdigi, 2011: 49).

Зауық зат. Ықылас, ынта, ниет, көңіл күй.

Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
Үннің тәтті оралған мәні оятар.
Кейі зауық, кейі мұң, дертін қозғап,
Жас балаша көңілді жақсы уатар
(Абай)

(Qazaq adebi tilinin sozdigi, 2007: 102).

1-кесте

Синонимдік қатар	Ортақ сема	Мысал	Айырушы сема	Мысал
Тәбет	<i>Адамның асқа деген қалауы, ниеті, көңілі.</i>	Жұмағұл шөлдепте те қалып еді, бірақ қымызға зауқы соқпады. (З. Ақышев)		Қуырған балықтың исі қандай әдемі, бір тәбет шакырды. (Ө. Қанахин)
Зауық		Рақыштың күндегідей тамаққа да зауқы болмады. (Т. Әлімқұлов)	<i>Әртүрлі іс-әрекеттерге деген ниет, көңіл.</i>	Домбыра шертуге зауық керек, күйшінің жалықтымас саңлағы көп күндер қантарулы тұрып қалған шақтары да бар. (Т. Әлімқұлов)

Тәбет – адамның тек асқа ғана көңілі, қалауы болса, ал зауық сөзі астан бөлек басқа да нәрсеге деген ынта, ниет, қалау.

Сыр, құпия – ешкімге айтылмаған, бұрын жария болмаған ой-пікір (Bizaqov, 2007: 501).

Сыр зат. 1. Әркімнің өзіне тән, басқа адамға белгісіз құпия ойы, жасырын пікірі. Қызға кісі жіберіп сөйлеспекке сырым әшкере болар деп қорықты (Әбілғазы).

2. Істің мән-жайы, жай-жапсары.

Біреуге біреу жақын жүрейн деп,
Құда болар сыр жайын білейін деп.
Бір-бірін: сүймесе де құда болар.
Сонымен «партияға» кірейін деп
(М. Дулатов).

Сыр айтты. Сыр алды – құпиясын біліп қойды. Сыр алысты – сырласты. Сыр ашты – сырын ашты. Сыр мінез – сыры, мінезі белгілі. Сырлас (Qazaq adebı tilinin sozdigi, 2010: 495).

Құпия зат. 1. Еш жанға айтылмаған, жария болмаған жасырын сыр.

Қылығың қысқа жұртқа сөз болып жүр,
Дау, шатақ, абыройсыз кез болып жүр.
Құпия жасырдым деп қылған қылық.
Басқандай қансонарға із болып жүр
(Ә. Найманбаев)

(Qazaq adebı tilinin sozdigi, 2009: 150).

2-кесте

Синонимдік қатар	Ортақ сема	Мысал	Айырушы сема	Мысал
Сыр	<i>Ешкімге айтылмаған, бұрын жария болмаған ой-пікір</i>	Қызға кісі жіберіп сөйлеспекке сырым әшкере болар деп қорықты. (Әбілғазы)	<i>Бөлісуге болатын, екі адам арасындағы ой-пікір, үшінші жаққа белгісіз</i> <i>Істің мән-жайы, жай-жапсары</i>	Ішім – толған у мен өрт, сыртым дүрдей, Мен келмеске кетермін түк өндірмей. Өлең шіркін – өсекші, жұртқажаяр, Сырымды тоқтатайын айта бермей. (Абай) Түзу кел қисық-қыңыр, қырын келмей. Сыртын танып іс бітпес, сырын көрмей. Шу дегенде құлағың тосаңсиды, Өскен сон мұндай сөзді бұрын көрмей. (Абай)
Құпия		Қылығың қысқа жұртқа сөз болып жүр, Дау, шатақ, абыройсыз кез болып жүр. Құпия жасырдым деп қылған қылық. Басқандай қансонарға із болып жүр. (Ә. Найманбаев)	<i>Бұл ешкімге айтылмайтын ақпарат</i>	Ислам теологтары оның қандай жағдайда нендей құпиямен аспанға көтерілгенін анықтау мүмкін емес, ол тек бір Аллаға ғана аян ақиқат дегенді айтады. («Егемен Қазақстан»)

Сыр – өзгеде, екінші біреуге ашылуы мүмкін ішкі адамның жағдайы, күйі болса, ал құпия жан баласына айтылмайтын ақпарат. Мәселен, қазақ танымында сырлас деген сөз бар. Демек, сырды екінші жаққа айтып жеткізуге болатын ақпарат.

Зат есім синонимдерінің мағыналық айырмашылықтарымен қатар қолданыстық ерекшеліктері бар. Жалпы сөздің семантикалық реңктері мен қолданыстық реңктері тығыз байланысты. Бұл жерде басты назар аударатыны сөздердің тіркесімділік қабілеті де еске алыну керек. Синонимдердің сөз қолданысындағы реңктері сөздердің бір-бірімен тіркесу қабілетінен шығады.

В.А. Сиротина «Лексическая синонимика в русском языке» деген еңбегінде: «Синонимы в современном языке различаются между собой

большей или меньшей широтой употребления, различной сочетаемостью с другими словами, своими фразовыми контекстами» (Sirotna, 1960:46).

Жоғарыда көрсетілген синонимдік қатар – «тәбет, зауық» синонимдері. Екеуінің ортақ семасы адамның тамаққа деген қалауы, ниеті. Осындағы зауық деген сөзді тәбет сөзімен алмастыруға келмейді. Ол төмендегі мысалда көрсетілгендей: *Домбыра шертуге зауық керек, күйшінің жалықтырмас саңлағы көп күндер қаңтарулы тұрып қалған шақтары да бар (Т. Әлімқұлов)*. Осы сөйлемдегі зауық сөзін «Домбыра шертуге тәбет керек» деп алмастыруға мүлде болмайды. Себебі сөйлем, жазушының айтар ойы қате болады, сөйлем семантикалық және құрылымдық жағынан қате

болып саналады. Себебі сөздің семантикасында «тәбет» сөзінің мағынасы тар, тек асқа, тамаққа деген ниет. Ал асқа келгенде тәбет пен зауық сөзінде де алмастырып қолдана беруге болады. Мысалы: *Рақыштың күндегідей тамаққа зауық болмады (Т. Әлімқұлов). Рақыштың күндегідей тамаққа тәбеті болмады.* Демек сөйлемдегі синонимдерді алмастырсақ та, сөйлемнің мағынасына нұқсан келмейді.

Синонимдік қатарды құраушы – «асығыстық, қарбаластық». Уақыттың жетіспеушілігі, қарбалас кезең. *Балақай әкеңе менен сәлем айт, асығыстықтан үйіне соға алмай барам (Ғ.Мұстафин). Балақай әкеңе менен сәлем айт, қарбаластықтан үйіне соға алмай барам.* Яғни сөйлемдегі екі синоним сөзді бір-бірімен алмастырсақ та сөйлем мағынасы еш өзгеріссіз, яғни уақыттың тығыздығынан осындай әрекетке барып тұрғандығын білдіріп тұр. *Асығыстық танытпаңыздар, істің мән жайын білмей жатып, – деді де үйден шығып кетті (З.Шашкин).* Енді осы сөйлемдегі «асығыстық» сөзін «қарбаластықпен» алмастырсақ, сөйлем мүлде мағынасын жоғалтып алады. Бұл жердегі асығыстық ойланбаушылық, шыдамсыздық таныту. Демек уақыт тығыздығы жоқ.

Синонимдік қатар құраушы – *шығым, өсім, өнім, түсім.* Негізі бұл сөздерді ортақтастыратын семасы бар, десек те сол семантикалық жағынан қолданыстық айырмашылықтары бар. Сонымен қатар, бір-бірін алмастыра беру мүмкіншіліктері де бар. Мысалы: *Мал өзінің қалаған шөбін сүйсіне жейді де, жыл сайын шиырлай берген соң, жұғымды шөптердің шығымы да кемі береді.* Осындағы «шығым» сөзін қалған барлық синонимдермен алмастыра беруге болады.

Аленді төмендегі мысалда көрсетілген «өсім» сөзін ешқандай синоним сөзбен алмастыруға келмейді. Өйткені қалғанының барлығы жансыз нәрсенің өнімі, өсіп шығуы деген семаға ие болса, ал бұл жерде адамның көбеюі, өсімі туралы сөз болып отыр.

Әлди кенжем, әлди, бөпем кесірім,

Деп тербесем нәрестемнің бесігін.

– Шынымен-ақ, қоямыз ба тоқтатып,

Біздің үйдің адамының өсімін (Ә. Тәжібаев).

Адамның өнімі, адамның шығымы, адамның түсімі деген тіркес құрылымы жағынан қате болып табылады. *Қазақстан сүт өнімдерінің 40%-ы сырттан Қытайдан, Ресейден және Қырғыз Республикасынан тасымалданады («Егемен Қазақстан»).* Осындағы «сүт өнімдері» деген мaldан алынған сүтті екінші мәрте өңдеп, дайындап сүт өнімін, қаймақ, айран сынды тағам өнімдері

алынады. Демек, өнеркәсіп орындарының көмегімен. Сүт шығымдары, сүт түсімдері, сүт өсімдері деген тіркеспен қолдануға келмейді.

Келесі синонимдік қатар – *ат, есім, ныспы.* Жаңа туған балаға қойылатын меншікті атау. Ат, есім сөздерін бірінің орнына бірін қолдана беруге болмайды. Себебі, ат жанды әрі жансыз заттың барлығына қолданыла береді, ал есім сөзі тек адамға ғана қарай бағыттталып айтылады. Мысалы:

Шапырашты – әсілім,

Айқын деген нәсілім,

Үмбетәлі өз атым,

Сөз айтпаймын жасырын (Ү. Кәрібаев).

Балықшылармен танысып болғаннан кейін, мен қарттардан осы өзеннің атын сұрадым (Қ. Исабаев). Жаман иттің атын Бөрібасар қояды (Мақал – мәтел). Менің есімім – Айназар, мынаның есімі – Әмір

(С. Сейфуллин). Көк тамыры адырайған, арық қолын ұсынды – танысып қоялық. Менің нысым – Дулат (Қ. Жұмаділов). Демек, осы синонимдік қатардағы ат, есім, ныспы деген синоним сөздердің есім, ныспы дегені тек адамға байланысты айтылады. Ал мекеменің, өзеннің, таудың атауын айтса *ат* сөзі қолданылады. Мысалы, ағаштың аты, көлдің аты, мекеменің аты, т.б.

Тілдегі тұлғалас сөздердің сыртқы жай ұқсастықтарына қарап, ішкі мәніне терең бойламай, бірінің орнына бірін қалай болса солай алмастырып қолдануға болмайды. Сөз қолдану әрқашанда мұқияттылықты қажет етеді.

Нәтиже мен талқы

Эксперимент нәтижесінен байқағанымыздай зат есім синонимдер бір-бірінен мағыналық және қолданыстық жағынан айырмашылық жасайды. Синонимдер бір-бірінен мағыналық реңкі жағынан, стильдік мәні және басқадай сөздермен өзара қарым-қатынасқа түсіп қолданылуы жағынан үш түрлі белгілері арқылы ажыратылады.

Анығырақ айтқанда, тіліміздегі сөздерді белгілі бір ұяға жинақтаудан гөрі олардың әрқайсысына тән өзгешеліктері мен ерекшеліктерін айырып, ажыратып беру әлдеқайда қиын әрі күрделі. Синонимдік қатардағы сөздер не бірыңғай мағыналық, не бірыңғай стильдік болып, таза күйінде әрдайым кездесе бермейді. Қолданыстық реңктері де мағыналық реңктерімен тығыз байланысты, себебі сөздің мағыналық реңктерінен келіп, олардың сөйлемдегі қолданыстық ерекшеліктері айқындала бастайды.

Синонимдердің қолданыстық реңктерінде де ерекшеліктердің бар екендігі, әр синоним сөздің өзіндік ерекшеліктері, сол ерекшеліктеріне сай қалыптасып орныққан тіркестерінде айқын көрінетіндігі туралы айтылады. Сонымен қатар ол бұзылса, сөйлемнің, айтар ойдың мазмұнына нұқсан келетіндігі анық. Сондықтан синонимдерді тап басып, орнымен қолдана білу үлкен шеберлікті қажет етеді.

Қорытынды

Синоним сөздердің бір ұяға қосатын ортақ семаларының және әрбір синоним сөздің басқада жоқ, тек өзіне тән жекелік өзгешеліктерінің

бар екендігі айқындала түсті. Ана тілінің синонимдер байлығын еркін білу – өз ойыңды соншалықты дәлме-дәл, анық, жетік етіп жеткізе білу деген сөз. Әрбір ой халық тілінен сұрыптап, сараптап алған сөздер арқылы жүзеге асады. Тіл ойды ғана білдірмейді, сонымен бірге сезім мен ерікті билеу үшін де қолданылады. Тіл әсерлі де тартымды, баурап алатын болу керек. Бүгінгі қазақ тіліндегі неше алуан стильдік мүмкіншіліктің бәрі де бай синонимдердің қызметі арқылы білінеді. Қазақ тіліндегі бірқыдыру зат есімдік синонимдер көбіне бір-бірінен мағыналық, ұғымдық реңктері арқылы ажыратылатындығына зерттеу жұмыстары кезінде тағы бір мәрте көзіміз жетті.

Әдебиеттер

- Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка: Учебник. – М.: Литературы на иностранных языках, 1959. – 351 с.
 Булаховский Л.А. Введение в языкознание, ч. II. – М., 1954.
 Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М., 1958.
 Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі зат есімдік синонимдер. – Алматы, 1957. – 63 б.
 Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. – Алматы: Мектеп, 1970. – 282 б.
 Мұсабекова Ф. Қазіргі қазақ тіліндегі зат есімнің стилистикасы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 105 б.
 Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 101 б.
 Мұсабекова Ф. Қазақ тілінің практикалық стилистикасы. – Алматы: Мектеп, 1982. – 150 б.
 Мұсабекова Ф. Қазақ тілі стилистикасының мәселелері. – Алматы, 1979. – 86 б.
 Мусорин А.Ю. Основы науки о языке. – Новосибирск: Новосибирское книжное издательство, 2004.
 Бизаков С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 640 б.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Арыс, 2011, 14-том. Т – Ұ. – 801 б.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007, 7-том. Ж – К. – 753 б.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Арыс, 2010, 13-том. С – Т. – 750 б.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Арыс, 2009, 10-том. Қ – М. – 750 б.
 Сиротина В. А. Лексикологическая синонимика в русском языке. – М.: Московский университет, 1960.

References

- Arnol'd I. V. (1959) Leksikologiya sovremennogo angliiskogo yazyka: Uchebnik. [Lexicology of modern English]. M.: Literatura na inostrannyh yazykah, 351 p. (In Russian)
 Bızaqov S. (2007) Sinonimder sozdigi. [Dictionary of synonyms]. Almaty: Arys, 640 p. (In Kazakh)
 Bolganbaev A. (1957) Qazaq tilindegi zat esimdik sinonimder [Synonyms to the noun in the Kazakh language]. Almaty, 63 p. (In Kazakh)
 Bolganbaev A. (1970) Qazaq tilindegi sinonimder [Synonyms in the Kazakh language]. Almaty: Mektep, 282 p. (In Kazakh)
 Budagov P. A. (1958) Vvedenie v nauku o yazyke [Introduction to the science of language]. M. (In Russian)
 Bulahovskii L. A. (1954) Vvedenie v yazykoznanie [Introduction to Linguistics]. Ch. II. M. (In Russian)
 Qazaq adebi tilinin sozdigi (2011) [Dictionary of the Kazakh literary language]. Almaty: Arys, 14-tom. T – U. 801 p. (In Kazakh)
 Qazaq adebi tilinin sozdigi (2007) [Dictionary of the Kazakh literary language]. Almaty: Arys, 7-tom. J – K. 753 p. (In Kazakh)
 Qazaq adebi tilinin sozdigi (2010) [Dictionary of the Kazakh literary language]. Almaty: Arys, 13-tom. S – T. 750 p. (In Kazakh)
 Qazaq adebi tilinin sozdigi (2009) [Dictionary of the Kazakh literary language]. Almaty: Arys, 10-tom. Q – M. 750 p. (In Kazakh)
 Musabekova F. (1979) Qazaq tili stilsikasyrynyn maseleleri [Problems of stylistics of the Kazakh language]. Almaty, 86 p. (In Kazakh)
 Musabekova F. (1982) Qazaq tilinin praktikalıyq stilsikasy [Practical stylistics of the Kazakh language]. Almaty: Mektep, 150 p. (In Kazakh)
 Musabekova F. (1976) Qazirgi qazaq tilindegi zat esimnin stilsikasy [Stylistics of the noun in the modern Kazakh language]. Almaty: Mektep, 105 p. (In Kazakh)
 Musorin A. (2004) Osnovy nauki o yazyke [Language Science Basics]. Novosibirsk: Novosibirskoe knijnoe izdatel'stvo. (In Russian)
 Sagyndyquly B. (2008) Qazirgi qazaq tili. Leksikologia: Oqu quraly [Modern Kazakh language. Lexicology]. Almaty: Qazaq universiteti, 101 p. (In Kazakh)
 Sirotina V. A. (1960) Leksikologicheskaya sinonimika v russkom yazyke [Lexicological synonymy in Russian]. M.: Moskovskii universitet. (In Russian)